

नाला (उग्रचण्डी) भगवती मन्दिर : केही जिज्ञासा

—प्रकाश दर्नाल

ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

हाम्रो धार्मिक समाजमा भगवतीको स्थान असीमित र अद्वितीय छ । वैदिक युगदेखि नै भगवतीको महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको पुष्टि हुन्छ । भगवतीको अनेक रूपहरूमध्ये दुर्गा, उमा, देवी, पार्वती, गौरी, चामुण्डा, काली, कुमारी तथा तुलजा नेपालमा युगीयुगदेखि नै प्रसिद्ध रहिआएको छ । यस बाहेक भगवतीलाई शक्ति, मातृका, नवदुर्गा, दश महाविद्या तथा उग्रचण्डीको रूपमा पनि पुजिन्छ ।

बनेपा नगरपालिकादेखि उत्तर करीब आधा घण्टा हिंड्यौं भने चारतल्ले भव्य मन्दिर टाढैबाट दृष्टिगोचर हुन्छ । यो मन्दिर उग्रचण्डी भगवतीको हो । तर पनि यो नाला भगवतीको मन्दिरको नामले लोकमा विख्यात छ ।

पूर्वमा नन्दीमती, पश्चिममा पुण्यवती खोलाद्वारा सिंचित नालाको उत्तरमा गुप्त वाल्मीकिश्वर पर्दछ । यसैको दोसाँधमा 'गोपा ध' नामक पानीको ढल छ । कतै यो ढलसंग गोपालवंशी राजाहरूको सम्बन्ध त थिएन ? भन्ने तर्क उठ्न सक्छ ।

नाला प्राचीनकालमा नालङ्गग्रामले प्रसिद्ध थियो । नालङ्गग्रामले किराँती भाषाको बोध गराउने भएकोले यी गाउँ किराँतीकालमै प्रमुख गाउँहरूमध्ये एक भएको अनुमान हुन्छ । नाला भगवती नजीकै रहेको लिच्छवि राजा शिवदेवको संवत् ११८ को अभिलेख सहितकी ढुङ्गाधाराले यसबारे स्पष्ट पारेको छ ।

१. ॐ संवत् ११८ ज्येष्ठ शुक्ल दशम्याम राजाधिराज श्री शिवदेवस्य राज्यम्
२. उपरिमनालङ्ग ग्रामस्योपभोगमं तत्रैव ग्रामधिवासी हूँ ध्रुवशीलस्य
३. तद्भ्राता हूँ अणङ्गशील सहितेन पुण्याधिकार प्रणाली कृतम् ।^१

(ॐ संवत् ११८ ज्येष्ठ शुक्ल दशमीको दिन महाराजाधिराज श्री शिवदेवको राज्यमा उपरिमनाङ्गग्रामको भोगचलनको लागि त्यही ग्राममा बस्ने हूँ ध्रुवशील र तिनका भाई हूँ अणङ्गशीलले समेत भई यो पुण्य दिने धारा बनाइएको हो ।)

प्राचीन नेपालमा प्रकाशित राजवंशावलीमा

१. सम्पा. धनबज्र बज्राचार्य- 'लिच्छविकालका अभिलेख २०३०'- नेपाल र एशियाली अध्ययन संस्थान, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, काठमाडौं, पृ. ५१२ ।

नाला भगवतीबारे एउटा रोचक जानकारी पाइन्छ।^२

“तहापछि रानीले पनि अति धर्मवती भै प्रजा पालन गरी लोकमा धन्य धन्य कहलाई कीर्तिहरू धेरै गरी अनेक देवता स्थापन र नवसागर भगवती स्थापित गरी आफ्नू नाउबाट प्रकाश गर्दा भयिन् । ती भगवती वस्ती भन्दा पलांचोक भगवती १, नक्साल भगवती २, स्वभा भगवती ३, नवसागर भगवती ४, यी चारै भगवतीको मूर्ति एकै कालीगढले बनायाको हो । पलांचोक भगवती बनाइसकदा त्यस्तै भगवती अन्त बनाउला भनि (त्यसका) दुवै हातको दुवै अंगुल कलम गरी दिया । तैपनि नालाको भगवती बनाया र एक हात काटियो । त्यसपछि स्वभा भगवती बनायो र दुवै हाल कलम गरि दिया । दुवै हात कलम गर्दा पनि नवसागर भगवती बनायो र नवसागर रानी खुशी भै ‘धन्य कालीगढ’ भनि त्यसलाई धेरै धन दिई निहाल गरायिन् यसपछि केही कालमा नवसागर रानी आदि सबै उद्धार भै गया ।”

आनन्द मल्ल (देव) ले वि. सं. ११५३ मा भक्तपुर सहित बनेपुर (बनेपा), पनौती, नाला भगवती, धौखेल (धुलिखेल), खड्ग, चौकोट र सांगा बसाएको उल्लेख भाषा वंशावली भाग २ को पृष्ठ २० मा छ।^३ तर “भक्तपुर वि. सं. १५९ मा नै नामाकरण भइसकेको र वि. सं. ११५३ मा नेपालमा हर्षदेवको राज्य भएको प्रमाण पनि पाइएकोले वंशावलीको कुरा नमिलेको पनि देखिन्छ,” भनी स्पष्ट पारिएको छ ।

गोपाल राजवंशावलीको पृष्ठ ८७ मा ‘ने. सं. २१६ (वि. सं. ११५६) वैशाख कृष्ण पञ्चमी उत्तरा-

षाढा नक्षत्रको दिन श्री सिंहदेव परमेश्वरका छोरा श्री आनन्द देवको जन्म भयो । ६८ वर्षको उमेरमा अस्त भयो,” भनी उल्लेख गरिएको छ।^४

नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखाको पृष्ठ ११६ मा ‘सिंहदेव र नरेन्द्रदेव एकै हुन् । आनन्ददेवले ने. सं. २७५ देखि २८६ (११५५-११६६ ई.) सम्म राज्य गरेका थिए’ भनिएको छ।^५

भुवनलाल प्रधानले ‘नेपाल संवत : नेपाली संस्कृतिको अभिन्न अङ्ग’ नामक लेखमा तीनजना आनन्द देवको उल्लेख गरेका छन्।^६

“जयदेव तृतीयका भाइ आनन्ददेव प्रथमले वि. सं. ६३० मा शहरलाई भक्तपुर नाम राखी वस्ती स्थापित गरी राज्य गरे ।

आनन्ददेव द्वितीय नृसिंहदेवका द्वितीय पुत्र थिए । यिनले उपत्यकामा ने. सं. २६७-२८७ अर्थात् वि. सं. १२०३-१२२३ सम्म राज्य गरे ।

आनन्ददेव तृतीय भीमदेवका छोरा थिए । यिनले ने सं. ४२८-४४० (वि. सं. १३६५-७७) सम्म शासन गरे ।”

यस तथ्यबाट नाला शहर आनन्ददेव प्रथमले नै दशौं शताब्दीमा स्थापना गरेको देखिन आउँछ ।

भक्तपुरसंग गाँसिएर रहेको नालालाई पृथ्वी-नारायण शाहले साके १६८५ मासे ७ दिन गता १४ रोज ५ मा अर्थात् २७ अक्टोबर १७६३ ई. मा विमाल नेपालमा मिलाएका थिए ।^७

२. सम्मा. बालचन्द्र शर्मा- ‘काठमाडौं उपत्यकाको एक राजवंशावली’, प्राचीन नेपाल, संख्या ४-२०२५, पृ. ७ ।
३. पं. देवीप्रसाद लम्साल- भाषा वंशावली, भाग २-२०२३, शिक्षा मन्त्रालय, पुरातत्त्व विभाग, नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालयबाट प्रकाशित, काठमाडौं, पृ. २०, २१ ।
४. धनबज्र बज्राचार्य, कमलप्रकाश मल्ल- ‘गोपाल राजवंशावली, १६८५’, नेपाल रिसर्च सेन्टर, काठमाडौं, पृ. ८७ ।
५. बालचन्द्र शर्मा- ‘नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखा, २०३२’, कृष्णकुमारी देवी, वाराणसी १, पृ. ११६ ।
६. भुवनलाल प्रधान- गोरखापत्र, शनिवार परिशिष्टाङ्क, २०४८, कार्तिक १६ गते ।
७. बाबुराम आचार्य- श्री ५ बडा महाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाह, भाग ३, २०३५, श्री ५ महाराजाधिराजका प्रमुख सम्वाद सचिवालय, राजदरबार, नेपाल, पृ. ४४२ ।

नाला भगवती मन्दिर

नाला शहर प्रवेश गर्नासाथ देखिने चारतले भगवती मन्दिर गाउँको सबभन्दा उच्च स्थानमा अवस्थित छ । यो मन्दिर नाला लागनटोल, वडा नं. ४ काभ्रे-पलाञ्चोक जिल्लामा पर्दछ । दक्षिणतर्फ फर्केको यो मन्दिर पुग्नु हुँदाको पाँच खुड्किला उक्लेपछि कछुवा आसन भएको तीनवटा प्रस्तर स्तम्भ देखिन्छ । पहिलो प्रस्तर (क्रमशः पश्चिमदेखि) माथि (वि. सं. २०१६) एउटा सानो ढलौटको सिंह, बीचको प्रस्तरमाथि (वि. सं. १९०८) ठूलो ढलौटको सिंह र तेस्रो प्रस्तरमाथि (वि. सं. १९६४) ढलौटको मयूर सबै मन्दिरतिर अभि-मुख भएर रहेको छ ।

मन्दिरको चारैतिर दुई तह पेटी लगाइएको छ । पेटीबाट मन्दिर प्रवेश गर्नु अघि दुई ठूला ठूला प्रस्तरका सिंहहरू द्वारपालको रूपमा देखिन्छ । प्रस्तरका सिंहहरू नजिकै दुई प्रस्तरका स्तम्भहरू छन् । ती स्तम्भहरूमाथि दुई ढलौटका सिंहहरू ढलौटको ध्वजाहरू लिएर उभिएका छन् । यिनै स्तम्भहरूको मध्यभागमा तामाको पटकोण भएको मण्डल छ । यो मण्डलमा ने. सं. ६८३ लेखिएको छ । मण्डल संगैका दुई काठका पित्तलले मोरेको थामहरू कलात्मक छन् । यसै थाममाथि तीनवटा तोरणहरू छन्, जसमध्ये बीचको तोरण पित्तलको र अन्य दुईवटा काठका छन् । यसैगरी मन्दिरको प्रदक्षिणा पथबाट भगवतीको मूर्तिसम्म जाने द्वारमा पनि दुईवटा स-साना ढलौटका सिंहहरू स्थापना गरिएका छन् । यस गर्भगृहको द्वार कलात्मक पित्तलको छ । द्वारमाथि धातुको कलात्मक तोरण छ । त्यस्तै मन्दिरको दायाँ बायाँ दुवै तर्फ प्रस्तरको चौकोसमा ठूलूला घण्टाहरू राखिएका छन् । दक्षिण पश्चिमको घण्टा २००८ सालमा 'सेते दमाईको गोपी दमाईले' राखेको देखिन्छ भने दक्षिण-पूर्वको घण्टा ने. सं. ८८२ मा रणजित मल्लले स्थापना गरेको देखिन्छ ।

मन्दिरको बाहिरी पर्खालको रूपमा सोह्रवटा काठका कलात्मक थामहरू रहेका छन् । यी थामहरू र मन्दिरको गर्भगृहको बीचमा ३ हात जमीन रहेको छ,

जुन प्रदक्षिणा पथको रूपमा प्रयोग भइरहेको छ । मन्दिरको गर्भगृह भने पाको ईटाको गारोबाट नै निर्माण भएको छ । गर्भगृहको बाहिरी भागमा भित्ति चित्रहरू कुदिएका छन् । यसै गर्भगृहको भित्तको उत्तरपट्टिको पर्खालमा अठार हात भएकी उग्रचण्डी नाला भगवतीको प्रस्तर मूर्ति रहेको छ । सुरक्षाको दृष्टिले थामहरूमा ग्रिल लगाइएको छ । थामहरूको चारैतिर र गर्भगृहका चारैतिर बत्ती बाल्ने दियोहरू राखिएका छन् ।

प्रस्तरको अठार हाते भगवतीको मूर्ति भनिए तापनि अहिले दायारपट्टि नै हात र बायाँपट्टि पाँच हात मात्र देखिन्छ । बाँकी चार हातहरूको पात्रा उष्णिको हुँदा देखिँदैन । यो मूर्ति ८० से. मी. अग्लो र ६० से. मी. चौडाइको छ । मूर्तिको दायीं गोडानिर दैत्य, दैत्यमाथि, शिव र दायीं गोडाले सिंहलाई टेकेको, शिरको दायीं बायाँ दुई गणिकाहरू छन् । धातुको प्रभामण्डलमा मूर्तिलाई सजाइएको छ । प्रभामण्डलमाथि धातुको तोरण र छत्र छ । उग्रचण्डी भगवतीको सामुन्ने दुई ढलौटको स-साना सिंहहरू पनि छन् ।

भगवतीको दायारतिर अष्टमातृकाको रूपमा शिलाहरू छन् । गणेशको मूर्ति पनि छ । भित्तामा दुई स-साना प्वालहरू छन् । यिनलाई हनुमान् जोडी भनेर पूजा गर्दछन् । त्यस्तै बायाँतिर नृत्यनाट्येश्वर (८५ × ५० से. मी.), सरस्वती (प्रतीक चिन्ह मात्र) सूर्य (४५ × ३५ से. मी.), लक्ष्मी (५७ × ३८ से. मी.) का मूर्तिहरू छन् भने भैरवी, कुमार र कालिका शिलाका प्रतीकमात्र हुन् । यिनमध्ये लक्ष्मीको मूर्ति उल्लेखनीय छ । यो मूर्ति लिच्छविकालीन हो । मन्दिरको दक्षिण पश्चिमपट्टि रहेको लिच्छविकालीन धाराबाट सुरक्षाको लागि यहाँभित्र राखिएको मात्र हो ।

नाला उग्रचण्डी भगवती मन्दिर छत्र शैलीको चार-तल्ले छ । यो मन्दिर ७.३० मि. लम्बाइ, ६.१० मि. चौडाइ र १६ मि. अग्लो छ । चौथो तलामात्र धातुको छ । बाँकी तला झिगटिले छाइएको छ । पहिलो तलाको चार सुरमा सिंह, शार्दूल, अजरापुरुष र महानाग छन् । दक्षिणी मोह-डामा पश्चिमबाट क्रमशः चामुण्डा, कौमारी, माहेश्वरी र कौमारीका टुँडालहरू छन् । चामुण्डाको टुँडाल जयसिंह

भारो र रामसिंह भारोले, कौमारीको टुँडाल सहस्रराम भारोले, माहेश्वरीको जिकेराम भारोले र महालक्ष्मीको डोलसिंह भारोले संवत् ७७४ आश्विन शुद्धि ५ मा स्थापना गरेको देखिन्छ । यस बाहेक अरु आठ टुँडालहरू साधारण काठका छन् । पहिलो तलाको दक्षिण र उत्तरमा तीन-तीनवटा काठका झ्यालहरू छन् भने पश्चिम र पूर्वमा एक-एकवटा मात्र झ्याल छ । यस्ता झ्यालहरू तेस्रो तलासम्म एकैनाशको भएको पाइन्छ । अरु तलाहरूको दक्षिणी मोहडाको मुठलमा पित्तलको पातोमा अक्षरहरू कुँदिएका छन् । तर पहिलो तलामा पित्तलको पातो छैन । कौमारी र माहेश्वरी टुँडालको बीचमा चाराही र महाकालीका काष्ठ मूर्तिहरू छन् । प्रत्येक तलामा गजूर हुनु यस मन्दिरको विशेषता हो । पहिलो तलामा तीनवटा धातुको गजूर छ । तर छानाको चारै दिशामा जीर्णोद्धारको अभावले मुसीहरू मक्किई पानी चुहिनाले मन्दिरलाई नै खतरा पुऱ्याउँदै गएको महसुस हुन्छ ।

दोस्रो तलाको चार सुरको टुँडालहरू पहिलो तलाकै जस्तै कलात्मक छन् । बाँकी सबै साधारण काठका छन् । यस तलाको दक्षिणी मोहडामा विभिन्न भाँडा-कुँडाहरू लामा लामा फल्याकमा ठोकेर राखिएका छन् । मन्दिरको ढोकामा ने. सं. ७७१ (वि. सं. १७०८) लेखिएको ताम्रपत्र छ, जसमा रत्न सिंहले आफ्नो बाबुको नाममा चढाइएको भाँडाहरूको विवरण परेको छ । यस तलामा खड्ग छ । यो तलाको उत्तरपट्टिको छाना मक्किई पानी चुहिने गर्दछ । छानाको कुना कुना पनि बिग्रिएको छ ।

तेस्रो तलाका चार सुरका टुँडालहरू पहिलो र दोस्रो तलाकै कलात्मक छन् । बाँकी साधारण काठका छन् । यस तलाको दक्षिणी मोहडामा पनि दोस्रो तलामा झै भाँडाकुँडाहरू लामा लामा फल्याकमा ठोकेर राखिएका छन् । यहाँ अष्टमंगल छ । यो छानाको उत्तरतिर पानी चुहिन्छ ।

चौथो तलाको छानामा चारैतिर झाँखीझ्यालहरू छन् । छानाको चार कुनामा चारवटा धातुका चराहरू छन् । चारैतिर फर्ग पनि झुण्ड्याइएका छन् । छाना सुनको मोलम्बा लगाइएको तामाको छ । गजूर पनि धातुको छ । यसमा सुनको मोलम्बा लगाइएको छ । गजूरमाथि छत्र छ । गजूरसँगै त्रिशूल पनि छ ।

तर दुर्भाग्यको कुरा यति सुन्दर मन्दिरको दक्षिण पश्चिम थाम भासिन गई गजूर र त्रिशूल दक्षिण पश्चिमपट्टि ढल्केको प्रष्ट देखिन्छ । सोह्र थामहरूमध्ये छ थामहरू चर्की फुटेकाले तुरुन्त जीर्णोद्धार गर्नु आवश्यक देखिन्छ । यथाशीघ्र छाना तथा थामहरू जीर्णोद्धार गर्ने सकेमा थोरै खर्चमा मन्दिरको संरक्षण हुन सक्तछ, हैन भने करोडौं रकम लगानी गरेर पनि यस्ता अद्वितीय मन्दिर पुनः निर्माण गर्न मुश्किलै पर्दछ ।

पूजाविधि

नाला भगवतीलाई महाकाली, महालक्ष्मी र महासरस्वती तीर्न रूपको समष्टि मानिने हुँदा महाउग्रचण्डी पनि भन्दछन् । अचाजु यहाँका पूजारी छन् । कर्माचार्यहरू मात्र पालैपालो पूजारी हुने चलन छ । पूजा पंचमोपचार विधिद्वारा वीरभावबाट नित्य गरिन्छ । मन्त्रोच्चारण तान्त्रिक भएकोले कसैलाई बनाइँदैन ।

नाला भगवतीको पूजाआजासम्बन्धी रणजीत मल्लको ने. सं. ८५१, वृद्धिलक्ष्मीको ने. सं. ८६४, रणजीत मल्लकै ने. सं. ८७६, श्री ५ राजेन्द्र विक्रम शाहको संवत् १८८६, गुठी लगतको संवत् १९१५, १९६६ र पद्म शमशेरको २००३ को खड्ग निशानबाट विस्तृत तथ्यहरू जान्न सकिन्छ ।^४

नाला भगवती मन्दिरको प्रदक्षिणा मार्गको पूर्वी दक्षिण कोणमा ३८ × २४ इन्चको सरस्वतीको मूर्ति छ । यो मूर्ति अन्यत्र स्थानबाट सुरक्षाको लागि यहाँ राखिएको हो । त्यस्तै मन्दिरको पश्चिममा लिच्छविकालीन तीन

८. सुश्री मेनका श्रेष्ठ- नाला भगवती मन्दिर : एक अध्ययन, शोधपत्र २०४५, अप्रकाशित, परिशिष्ट ५ देखि ११ सम्म ।

दुङ्गे धाराहरू छन् । धारामाथि दक्षिण फर्केका क्रमशः पश्चिमबाट भूतमाता, उमामहेश्वर, स्कन्द (कुमार), चन्द्रमा र विष्णुका प्रस्तर मूर्तिहरू छन् ।

सोह्रखुट्टे पाटी

दुङ्गे धाराकै सामु सोह्रखुट्टे पाटी छ । यस पाटीको लम्बाइ १८' ६" र चौडाइ पनि १८' ६" छ । सोह्रवटा कलात्मक काठका थामहरूले बनेकोले नै यो पाटीलाई सोह्रखुट्टे पाटी भनिएको हुनु पर्दछ । यो एक तले छ । झिगडीको छाना भएकोमा हाल छाना भत्की जीर्ण भएको छ । नाला भगवतीको प्रसिद्ध लक्ष्मी जात्रा यही पाटीमा हुने भएकोले यो पाटीको अत्यधिक महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको छ । यस पाटीमा सप्ताह, नवाह जस्ता धार्मिक अनुष्ठान कार्यको साथसाथै कृष्ण अष्टमीको पूजा, तीज व्रतको दिन हुने नाचगान, भजन, कीर्तन आदि धार्मिक कार्यहरू बरोबर हुने भएको हुँदा पाटीको जीर्णोद्धार तत्काल गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

ताँफले पाटी

नाला भगवतीको मन्दिर अगाडि ताँफले पाटी छ । यो पाटी ७ × ३.६५ मि. लम्बाइ चौडाइको छ । यो पाटीमा पनि कलात्मक काठका थामहरू र झिगडीको छाना छाएको छ । तीनवटा पाटीहरूमध्ये यही एउटा पाटी हालसम्म सुरक्षित र चालू अवस्थामा रहेको छ । यस पाटीको पछाडि नारायण मन्दिर छ । मन्दिरमा राधाकृष्ण र नारायण, लक्ष्मी र सरस्वतीको मूर्तिहरू छन् । मन्दिरको पृष्ठभागमा धनवन्तरीको सुन्दर मूर्ति पनि छ ।

गणेश पाटी

मन्दिरको पूर्वपट्टि गणेश मन्दिरको पाटी छ । गणेशको मन्दिर भएर नै पाटीलाई गणेश पाटी भनिएको हुनु पर्दछ । हाल पाटीको अस्तित्व छैन, खाली गणेशको मन्दिरमात्र बाँकी छ । यस पाटीको लम्बाइ ३७' ५" छ । चौडाइचाहि उत्तरपट्टि ५' ६" दक्षिणपट्टि ७ फीट छ । यो पाटीमा पनि नगरा बजाउने आदि धार्मिक कार्य

अझैसम्म गर्ने परम्परा रहेकोले पाटीको जीर्णोद्धार हुनु पर्ने देखिन्छ । यो पाटीको अगाडि प्रस्तरको मौलो छ जहाँ रांगा आदि काट्ने गरिन्छ । गणेश पाटीको संगै बाटोमा युधिष्ठिरको मन्दिर छ ।

मन्दिरको वातावरणलाई जीवित राख्न वरिपरिको पाटीहरूले अभूवपूर्व देन दिएका हुन्छन् । पाटीहरूले मन्दिरको प्राचीनता र मौलिकतालाई कायम राख्ने हुनाले सोह्रखुट्टे पाटी र गणेश मन्दिरको पाटीलाई सम्बन्धित निकायहरूले तुरुन्त जीर्णोद्धार गर्नु पर्ने महसूस हुन्छ ।

पर्व, जात्रा

नाला भगवती मन्दिरमा उग्रचण्डीको मूर्ति बाहेक अरू तीनवटा मूर्तिहरूको पनि पूजा गरिन्छ । यी मूर्तिहरू पहिले विजयापती टोलस्थित द्यो छेमा राखिने गरेकोमा चोरीकाण्ड भएपछि हाल मन्दिरमै राखिने गरेको छ । विजयापती टोलको द्यो छेमा शिलालेख पनि छ । तीन मूर्तिहरूमध्ये एउटा अठार हात भएकी महिषासुर मर्दिनीको धातुको मूर्ति छ । यो मूर्तिलाई वर्षको दुई पटक इन्द्रजात्राको तृतीया र विजया दशमीको दिन पूजा गरिन्छ । अर्को मूर्ति हात नभएको छ । यो मूर्तिचाहि वर्षको चारपटक अर्थात् इन्द्रजात्राको पूर्णिमा, वार्तिक शुक्ल पूर्णिमा, मंसिर शुक्ल त्रयोदशी र वैशाख चौथीको दिन पूजा गरिन्छ । त्यस्तै तेस्रो मूर्ति जसको खुट्टा फर्केको छ, यो मूर्ति विजयादशमीको दिन दैत्यलाई मार्न पूजा गरिन्छ । ने. सं. ७६५ को ताम्रपत्रमा नाला भगवतीको जात्रासम्बन्धी विवरणहरू उल्लेख गरिएको छ ।

द्यो छे को छाना पनि चुहिने भएको छ । पुरानो काठको कलात्मक जात्राको खट बिग्रेर हाल नयाँ साधारण काठको खट जात्रामा प्रयोग गर्ने गरेको देख्दा कसको मन नदुख्ला ?

नाला भगवतीमा वैशाख शुक्ल तृतीयाको दिन जात्रा हुन्छ । अधिल्लो दिन नालाका सर्व नेवार जातिकका कन्याहरूलाई मन्दिरको पटाङ्गिनीमा जम्मा गरी पूजा गरिन्छ । इपाटोलको द्यो छेबाट हातखुट्टा नभएको

लक्ष्मीको मूर्ति निकालेर गुप्त वाल्मीकियवर (महादेव खीला) लगी, त्यहाँबाट लागनटोलमा ल्याई नाला भगवती मन्दिरको सोल्लुबुटे पाटीमा राखेर पूजा गरिन्छ। जात्राको दिन पनि पहिले कुमारी केटीहरूको पूजा गरी भोजन गराइन्छ र त्यसपछि लक्ष्मीको खट जात्रा गरिन्छ। खट जात्रा गर्दा कुस्लेहरूले बाजा बजाई, बलाछे टोल तथा विजयापती टोलको बाटो भएर सरस्वतीस्थान-सम्म लक्ष्मीको खट यात्रा गरी फेरि घुमाएर नाला भगवतीको सोल्लुबुटे पाटीमा नै राखिन्छ। यो जात्रामा लक्ष्मीका प्रतिरिक्त महादेव र नारायणको पनि खट यात्रा गरिन्छ। वैशाख सुक्ल पञ्चमीको दिन साँझपख महादेव र नारायणको खटसँगै लक्ष्मीको खट जुधाएपछि जात्रा सम्पन्न हुन्छ। यो जात्रा नाला भगवतीको प्रसिद्ध जात्रा भएकाले सबै नेपालीहरूको लागि पनि महत्त्वपूर्ण जात्रा हुनगएको छ।

बनियरले नाला भगवतीको मन्दिरको स्थापना-कालको मिति थाहा नभए तापनि भक्तपुरका राजा जगतप्रकाश मल्लको समयमा ने. सं. ७६७ (१६४६ ई.) मन्दिरको मर्मत भएको उल्लेख गरेका छन्।^९

एन. आर. बनर्जीको प्रसिद्ध पुस्तक 'नेप्लिज आर्किटेक्चर'मा नाला भगवती मन्दिरलाई मोटामोटी हिसाबले पन्ध्रौं शताब्दीतिरको भनिएको छ। तर पुस्तकको फोटो सूचीमा सत्रौं शताब्दी लेखेका छन्।^{१०}

त्यसै गरी हरिराम जोशीको 'हिन्दू देवी देवता' नामक पुस्तकको पृष्ठ २० मा नालासम्बन्धी चर्चा छ,

“पूर्व १ नं. नालास्थित छत्रशैलीमा निर्मित प्रख्यात चार तल्ले मन्दिरको भगवती अनुमानतः छैटौं शताब्दी ई. को रहेको छ। भक्तपुर चित्र संग्रहालयको सरस्वती नालाग्राम-स्थित भगवती मन्दिरको अगाडि गँही धाराको सिरान्नामा राखेको पार्वतीको मूर्ति क्रमले सातौं र आठौं शताब्दी ई. का. छन्।”^{११}

तर 'काठमाडौं उपत्यका भौतिक वातावरण तथा सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षण-लगतमा' नाला भगवती मन्दिर १६४६ ई. मा सुशुद्ध विश्वाले बनाएको तथा १६३४ ई. मा जीर्णोद्धार भएको उल्लेख छ।^{१२}

त्यस्तै नेपाल महात्म्यको पृष्ठ २३० मा भक्तपुरको दर्शनीय स्थानहरूमा उग्रचण्डी देवीको नाम-सर्वप्रथम उल्लेख गरिएको पाइन्छ।^{१३}

मेरी स्लडनरले नक्साल भगवतीलाई बाह्रौं वा तेह्रौं शताब्दीको लेखेकी छिन्। नाला भगवतीको मिति थाहा नभएको तर मूर्तिको आकार प्रकारको हिसाबले नक्साल भगवतीसंग दाँज्न सकिने हुँदा नक्साल भगवती जतिकै पुरानो हुन सक्ने भनेकी छिन्।^{१४}

यसरी विश्लेषण गर्दा नाला भगवती मन्दिर ने. सं. ७६७ (१६४६ ई.) भन्दा अगाडि नै उत्तरकालीन लिच्छवि अर्थात् दशौं शताब्दीमै निर्माण भइसकेको अनुमान गर्न सकिन्छ। खोज-र अनुसन्धानको क्रममा अवश्य नै प्रमाण फेला पर्ने छन्। अहिले प्रश्न छ, यस्तो प्राचीनकालीन, ऐतिहासिक महत्त्वको मन्दिर किन

9. Ronald M. Bernier- The Temple of Nepal 1970, Voice of Nepal, Kathmandu, Page no. 178.

10. N. R. Banerjee, Nepalese Architecture- 1980, Agam Kala Prakashan, Delhi, Page 78, (Plate- XLIX)

११. हरिराम जोशी- हिन्दू- देवी देवता २०४०, श्री ५ को सरकार, संचार मन्त्रालय, सूचना विभाग, पृ. २०।

12. Kathmandu Valley, The Preservation of Physical Environment and Cultural Heritage Protective Inventory, Volume 2 - 1975, HMG, Department of Housing Building & Physical Planning, Kath, Page 248

१३. पण्डित केदारनाथ शर्मा- नेपाल महात्म्य १९७७, चौखम्बा, अमर भारती प्रकाशन, वाराणसी, पृ. २३०।

14. Mery Shepher Slusser- Nepal Mandala, Vol. I - 1982- Princeton University Press, Princeton, New Jersey, Page 310.

उत्प्रेषित देखिन्छ ? पुर्वाहल्ले बक्सएर छाडेका यस्ता सांस्कृतिक अरोहहरूको जगेती र संरक्षण गर्नु कै प्रत्येक नेपालीको कर्तव्य होइन र ? हरिसिद्धि मन्दिर र माया भगवती मन्दिर नै नेपालका यस्ता मन्दिरहरू हुन्, जसले चार सले मन्दिर हुने गौरव प्राप्त छन् । यसैले यस मन्दिरको शैली, कलात्मकता, प्राचीनता तथा यसको

विशालता आदि विशिष्टताले गर्दा नाला भगवती मन्दिर नेपालको महत्वपूर्ण सांस्कृतिक सम्पदा हुनभएको छ । त्यसैले मन्दिर र मन्दिरको वातावरण सुहाउँदो भग्नावशेष पाटी, सोह्रबुट्टे पाटी आदिको जीर्णोद्धार गरी संरक्षण र सम्बर्द्धन यथाशीघ्र हुन सम्बन्धित क्षेत्रको ध्यान जान आवश्यक देखिन्छ ।

सन्दर्भ ग्रन्थहरू:

१. धनबज्र बज्राचार्य— लिच्छविकालका अभिलेख २०३०, नेपाल र एशियाली अध्ययन संस्थान, विभुवन विश्वविद्यालय, काठमाडौं ।
२. रमेशजङ्ग थापा (मं.)— प्राचीन नेपाल, संख्या ४- २०२५, श्री ५ को सरकार, शिक्षा मन्त्रालय, पुरातत्त्व विभाग, काठमाडौं ।
३. पं. देवीप्रसाद लम्साल— भाषा वंशावली भाग २— २०२३, शिक्षा मन्त्रालय, पुरातत्त्व विभाग, नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालयबाट प्रकाशित, काठमाडौं ।
४. धनबज्र बज्राचार्य, कमलप्रकाश मल्ल— गोपाल राजवंशावली १९८५, नेपाल रिसर्च सेन्टर, काठमाडौं ।
५. बालचन्द्र शर्मा— नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखा, २०३३, कृष्ण कुमारी देवी, वाराणसी १ ।
६. कृष्णभक्त श्रेष्ठ (प्र. सं.)— गोरखापत्र शनिवार परिशिष्टाङ्क, २०४८ कार्तिक १६, गोरखापत्र संस्थानको छपाखाना, धर्मपथ, काठमाडौं ।
७. बाबुराम आचार्य— श्री ५ महाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाह, भाग ३— २०२५, श्री ५ महाराजाधिराजका प्रमुख सम्वाद सचिवालय, राजदरवार, नेपाल ।
८. सुश्री मेनका श्रेष्ठ— नाला भगवती मन्दिर : एक अध्ययन, शोधपत्र २०४५ (अप्रकाशित) ।
९. Ronald M. Bernier- The Temple of Nepal 1970, Voice of Nepal, Kathmandu.
10. N. R. Banerjee- Nepalese Architecture 1980, Agam Kala Prakashan, Delhi.
११. हरिराम जोशी- हिन्दू देवी देवता २०४०, श्री ५ को सरकार, संचार मन्त्रालय, सूचना विभाग ।
12. Kathmandu Valley, The Preservation of Physical Environment and Cultural Heritage Protective Inventory, Volume 2- 1975, HMG, Department of Housing Building & physical Planning, Kathmandu.
१३. पण्डित केदारनाथ शर्मा— नेपाल महात्म्यम् १९७७, चौखम्बा, अमर भारती प्रकाशन, वाराणसी ।
14. Mary Shepher Slusser- Nepal Mandala Vol. 1 - 1982, Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
१५. साफल्य अमात्य (प्र.)— सांस्कृतिक सम्पदाको प्रारम्भिक सर्वेक्षण प्रतिवेदन २०४३।४४, भाग ५, श्री ५ को सरकार, शिक्षा तथा संस्कृति मन्त्रालय, पुरातत्त्व विभाग ।